

A küzdés maga?

Forrásanyagok **Az ember tragédiája** és a 150 éve meghalt **Madách Imre** tanításához

Szöveg: **Marton Árpád** | Fotó: Büki László (vaskarika.hu)

„Tragédiának nézed? nézd legott komédiának, s mulattatni fog” – idézhetnénk Lucifert, ha látogatást teszünk a Digitális Madách Archívum dokumentumgyűjteményében, vagy ha elmélyedünk a Madách Irodalmi Társaság tudományos üléseinek tematikájában. A madáchi életművet rajongással kutató irodalmárokból, esztétákból, színházkutatókból és tanárokból álló közösség ténykedése arra is kitűnő példát szolgáltat, miként hozható emberközelbe, tehető életszagúvá kötelező olvasmányunk, nemzeti klasszikusunk. Hisz a Madách iránti lelkesedés megannyi eszmei és esztétikai fölfedezésre vezet!

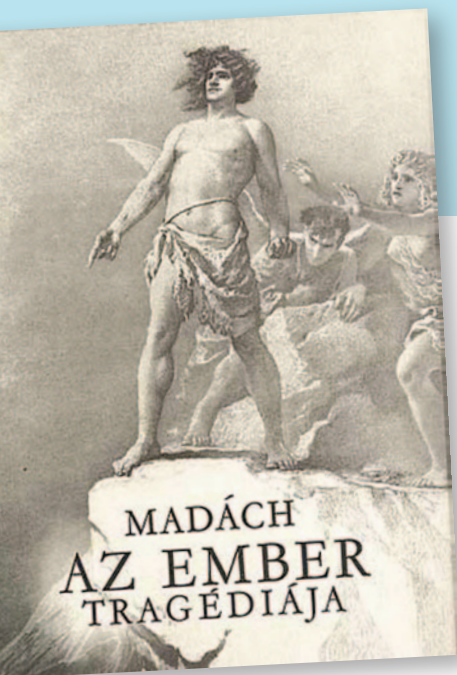
Azzal a szándékkal tekintünk most szét az archívum kincsei közt, hogy meg hozzuk az Olvasó kedvét a Madáchcsal foglalkozó tantervi anyag változatosabbá, érdekfeszítőbbé tételéhez. Kalauzunk **Dr. Bene Kálmán** irodalomtörténész, nyugalmazott főiskolai tanár.

– 165 fordítás 38 nyelven – a Tragédia nemzetközi recepciója számokban. Közülük a latin, a lovári és a gallego, egy angol a Madách Irodalmi Társaság tagjainak keze alól került ki, de kiadtak német, jiddis, szerb, spanyol fordítást is. Mennyiben eredeti ez az 1861-ben, Arany János által megjelentetett prófétai remekmű?

– Madách Imre franciául és németül folyékonyan beszélt a latin mellett, angolul is tanult, nem szólva a felső-magyarországi nyelvekről és nyelvjárásokról. Jól ismerte Goethét és Hegelt, az irodalomtudomány Lord Byront is a Tragédia ihletői között tartja számon, sőt újabb kutatások szerint Kierkegaard bölcselése sem volt teljesen ismeretlen előtte. Amikor tehát belefogott a maga nagy emberiség-költeményének megírásába, a kor európai látókörével tekintett szét az emberiség horizontján. Mégis teljességgel eredeti gondolati komplexumot alkotott. A madáchi költészet megjelenítő ereje nem vezethető le egyetlen előzményből sem.

Líra vagy dráma? Könyv vagy színpad?

– Nézetem szerint Madách elsősorban lírikus, a Tragédiában a Vajda János által fémjelzett korszak kimagasló költői génuszának mutatkozik – folytatja. – Csodálatos filozófiai disputák, szerelmes versek, epigrammák, himnuszok és zsoltárok sorjázának a drámai költeményben. Egy évtizeddel ezelőtt magam is kiadtam a főműben föllelhető költői részleteket ciklusokba rendezve, *A Tragédia dalai* címen. Mind jobban megerősödöm azon nézetemben, hogy a Tragédiát a Biblia módján kell forgatnunk. Akárhányszor kézbe vesszük, találunk benne valami megfontolandót, mélyen elgondolkodtatót vagy épp csak gyönyörködtetőt. Nincs kétségem, hogy minden színrevitel kárára van annak a komplex szellemi élménynek, amellyel a Tragédia megajándékozhatja az olvasót. Hisz a mű 4141 sorának jó fele teljességgel eseménytelen. Ha azonban ezeket kihagyjuk, épp a legszebb, a legköltőibb részek maradnak ki. Amióta a költő halála után két évtizeddel Paulay Ede színre vitte a Tragédiát, épp ez okozza a legtöbb fejfájást rendezőknek-kritikusoknak. Bármilyen látványos, bármilyen filmszerű is, egy-egy Tragédia-előadás legfőljebb élesztője lehet az alapmű iránti érdeklődésnek. Vannak

A mű 1958-as kiadása, Zichy Mihály rajzaival

művek, amelyekhez hozzáad a más műfajú adaptáció. Verdi Rigolettója vitathatatlanul jobb mű Victor Hugo színművéénél, A király mulat-nál. A Bánk bán operaváltozata esetében véleményem szerint az alapművet illeti az elsőség. A Tragédiánál nemkülönben. A színház már csak terjedelmi okból is húzásokra kényszerül – igaz ez a leginkább szöveghű, Szinetár Miklós-féle televíziós változatra is. A Tragédia költészet, műfaja drámai költemény, sokrétű gondolatisága csak akkor tárul eléink, ha költői alkotásként közelítünk hozzá.

Mondotta vagy nem mondotta?

„Csak az a vég! – Csak azt tudnám feledni!” – fohászkodik föl a látomásából ébredő Ádám a Tragédia zárlatában. Kétségtelen: korról korra jobban beigazolódni látszik egyetemes irodalmi remekünk profetikus érvénye. A londoni színen ábrázolt liberális piacgazdaság haláltáncra sem ült még el, miközben hol a falanszter zárul ránk, hol az úr otthontalan lebegése, az eszkimó szín megfagyott glóbusza rémiszt. És bár a Tragédia keletkezése óta akadnak, akik vitatják, mégis csak a híres záró sor, az Úr szózata képes hitelesíteni a madáchi víziót.

– Kisgyerekkorom óta vágyom rá: bárcsak Madách, az Úr vagy valami felsőbb hatalom el tudná velünk feledtetni azt a véget – mondja Dr. Bene Kálmán. – Hisz csak körül kell néznünk, és láthatjuk: már-már az eszkimó szín fagya szorongatja az emberiséget. De csak a küzdelem, a hit imperatívusza marad. Ha pedig ezt elvitatjuk Madáchtól, teljesen téves következtetésekre jutunk.

„Valami frappáns, lényegre törő megállapítás kíváncskodnék a mű végére, illet azonban az angyalok kara, különösen miután hosszú szöveget mond, nem produkálhat. Persze meg is lehetett volna fordítani a dolgot: miután Madách kitalálta a ma ismert befejezést, elkezdhetette volna átírni az első szín elejét, valahogy úgy, hogy az is az Úr egy frappáns mondatával kezdődjék. Ez azonban végképp nem lett volna jó: nehéz lett volna az egészet folytatni. (...) Miként az első két szín végén, úgy az utolsónál is a karnak kell utoljára megszólalnia. Az Úr első szavaira (Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen.) az Őstragédia utolsó szavai így felelnek:

Kiket a reg új létre költ,
A nagy művet kezdjék el újra.

Mégsincs tehát befejezve a nagy mű, legalábbis az Őstragédia utolsó szavai erről tanúskodnak. Vagyis ez lehetett a vége nemcsak a börtönben írt Lucifernek, hanem valószínűleg az 1856–57 körül született második változatnak is.”

(Andor Csaba: Mi lehetett az Őstragédia utolsó sora?; http://madach.hu/old/tanulmanyok/XV.Madach_Szimpozion.pdf)

Egyműves szerző?

– Madách már 17 évesen romantikus drámát írt Commodus római császárról – *avat be minket az irodalomtörténész*. – Később királydrámák egész sorának tervét forgatta a fejében, és bár csak néhány érte meg a befejezést – a *Nápolyi Endre*, a *Mária királynő*, a *Csák végnapjai* –, bizvást állíthatjuk: ha nem ragadja el a halál 41 éves korában, Madách egész shakespeare-i királyciklust hagy ránk. Tervezte, hogy drámát ír Orseolo Péterről, András és Boricsról, II. Lajosról, a „könnyelmű” Rákócziról. Magam amellet kardoskodom, hogy a II. Józsefről szóló anonim pályamű 1863-ból ugyancsak az ő tollát dicséri. A kalapos király szerelmi tragédiájának szerzője szinte szó szerint idézi az egyiptomi szín rabszolganőjének szavait: „Meghalt! Mi kár! Szép volt, s a vágy tüzét / Egy csókja sok lett volna oltani.” Az akadémia kéziratárából csak nemrég publikált romantikus tragédia madáchi szerzőségét számos stilisztikai, életrajzi érv bizonyítja. Hogy e művek mellett épp a Tragédia vált a magyar színháztörténet kultikus darabjává, az olyan rendezők lelkesedését dicséri, mint a néhai szegedi színi direktor, Molnár György, aki jóval az első színpadi előadásokat megelőzően tervbe vett egy szabadtéri bemutatót Budán, még Madách életében.

Az ember tragédiáját sok-sok technikai bravúrral álmodta színpadra Jordán Tamás a szombathelyi Weöres Sándor Színházban. Főbb szerepekben Szabó Győző, Csonka Szilvia és Mertz Tibor. A képek a premieren készültek.

Az ember komédiája?

– Rebesgették, hogy a Tragédia párhuzamaként dolgozik Madách egy ember komédiája-darabon is. Magam *A civilizátorban*, ebben a Bach-rendszert kifigurázó arisztophaneszi komédiában vélem ezt fölfedezni. – mondja Dr. Bene Kálmán, aki ebbéli nézetét már kifejtette egy korábbi írásában: „A két mű: ég és föld, szellem és anyag, színe és fonákja – a Tragédia monumentális nagyvilágát a Komédia hétköznapi kisvilága egészíti ki, a nagy mű „homéroszi hőseinek” helyébe a Komédia kisserű figurái lépnek. A mindig újrakezdő, küzdő Ádámot itt egy a sorsával elégedett, a megpróbáltatá-

sokat az utolsó pillanatig birka módra eltűró figura, István gazda váltotta fel. A tagadás ősi szelleme helyén egy bizarr, groteszk bürokrata, Stroom próbálja „civilizálni” Istvánt és világát. A szívrágyósan sokszínű, a szerelem eszményét oly sokoldalúan megjelenítő Évák helyébe egy nagyon is köznap, a szerelmet a maga nyers testi valójában megélt sváb cseléd, Mürzl kerül. Az angyalok kara helyett itt a svábbogarak kara zengi lírai kommentárjait. Athén, Bizánc, Párizs, London sokarcú tömegemberei helyére a Komédia soknemzeti-ségű cselédei állnak. A Tragédia hőseit tehát a Komédia antihősei váltják fel.”

Ádám vagy Lucifer?

– Rendkívül érdekes az az irodalomtörténeti vita, vajon Ádám alakjában ismerhetjük-e föl Madáchot avagy inkább a Luciferében? Ha a barátjával, Szontágh Pállal folytatott vitáik nyomát keressük a műben, egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy Madách inkább a cinikus hajlamú Luciferrel érzett rokonságot. Szemben ugyanis azzal a további irodalomtörténeti tévhitel, miszerint Madách a Tragédiát alig két esztendő leforgása alatt írta, valószínűsíthető, hogy már az 50-es évek elején, börtönéveiben foglalkoztatta a téma. A terv pedig eredetileg a Lucifer címet viselte! Bárdos József kutató meggyőző hipotézise szerint a dráma rimes sorait még a börtön asztalára írhatta Madách.

Már reformkori művei között találunk a leendő Lucifer-darabhoz szánt szakaszokat. Még szembeötlőbbek a költői párhuzamok:

„Csak erre, kedves kis fiam
Innen belátjuk a szép, sima tengert,
Nézd: erre ment atyád el gyors hajón
Csatázni messze honnak téerein.”

Aki jártas a Tragédiában, szinte hallani véli Lucia és Kimón párbeszédét az Athéni színből. A részlet a Mária királynőből való, amely 1855-ben vált véglegessé, reformkori alapokon.

■ Híres Ádámok, Évák és Luciferek

Ádámok: Ódry Árpád, Lehotay Árpád, Beregi Oszkár, Bessenyei Ferenc, Básti Lajos, Bitskey Tibor, Hegedűs D. Géza, Bubik István, Huszti Péter

Évák: Márkus Emília, Tasnády Ilona, Tőkés Anna, Bajor Gizi, Lángy Margit, Váradi Aranka, Lukács Margit, Ruttkai Éva, Fekete Gizi, Bánsági Ildikó, Moór Marianna, Szörényi Éva, Máthé Erzs, Váradi Hédi

Luciferek: Pethes Imre, Csontos Gyula, Lehotay Árpád, Táray Ferenc, Törzs Jenő, Tímár József, Kiss Ferenc, Major Tamás, Sinkovits Imre, Kálmán György, Lukács Sándor, Mensáros László, Gábor Miklós, Balkay Géza, Kamarás Iván

■ Fontosabb Tragédia-rendezők

Paulay Ede, Hevesi Sándor, gróf Bánffy Miklós, Hont Ferenc, Janovich Jenő, Németh Antal, Major Tamás, Vámos László, Ruszt József, Szinetár Miklós, Szikora János, Jordán Tamás, Alföldi Róbert, Vidnyánszky Attila

■ Luciferek korról korra

A korai színpadi értelmezések óta jelentősen megváltozott Lucifer megjelenítése. A sátáni, visszataszító, horrorisztikus figura – például Csontos Gyula vagy Major Tamás alakításában – hol kiábrándult kételkedővé, a szkeptikus modern ember képmásává válik, mint Gábor Miklós alakításában Ruszt József rendezésében, hol kérlelhetetlen kérdezővé, mint Lukács Sándor megformálásában Szinetárnál, másutt tapasztalt szofistává, „anti-Vergiliusszá”, mint Mensáros László Luciferje ugyancsak Szinetár televíziós változatában. Ennek megfelelően maradnak el az ördögi attribútumok is: Lukács Sándor fehérbe öltöztetett Luciferje a világot mozgásban tartó kételkedés vakító fényét, Mensáros hófehér jelmeze felsőbbrendűséget, intellektuális fölényt érzékeltetett.

„Lucifer a színpadon a kezdetektől az 1970-es évek végéig szinte azonos külsővel jelent meg. Találóa jellemzi ezt a megtett utat Mátrai-Betegh Béla egy helyütt: „Évmilliók antropológiai változásán esett át nyolc évtized alatt, míg levetette lábáról ördög patáit, homlokáról ördög szarvait, tulajdonságaiból a misztikus-démoni vonásokat. A „bukott angyal” az égi, hófehér tollakból szőtt szárny helyén tán kevésbé látványos és hivalkodó, de röpítőbb szárnyakat növesztett közben: a szellem szárnyait, s ma velük suhog végig a Tragédián.” (...) A Tragédia-előadások történetében kiemelkedő Ruszt József 1983-as zalaegerszegi rendezése, mely nagy hatást gyakorolt a későbbi rendezésekre. Rusztnál Lucifer lett az abszolút főszereplő. Lucifer, aki mai ember, azt próbálja bebizonyítani, hogy ez a világ nem a létező világok legjobbika, ezért jobbítani kell. Lucifert Gábor Miklós játszotta ballonkabátban és puhakalapban. Alakításában a figura egy kételkedő, tudását megosztó értelmiségi, aki nem cinikus, hanem ironikus.” (**Magony Imre: Ruha teszi az embert – és Lucifert?**; <http://madach.hu/old/tanulmanyok/XVII.MadachSzimpoziom.pdf>)

■ Digitális Madách Archívum (DMA)

A Madách Irodalmi Társaság honlapjáról a társaság könyvsorozatának, a Madách Könyvtárnak több mint 80 kötete tölthető le, s rengeteg egyéb olyan anyag, melyet már nem véd a szerzői jog. A DMA anyaga kutatási célú, ott még számos egyéb kézirat, kép, film stb. is megtalálható. Megtalálható a 165 fordítás 38 nyelven, továbbá több mint 2000 tétel a Szövegtárban, több mint 300 cím a Kép- és Hangtárban. A honlapon teljes terjedelmükben érhetőek el oktatási segédanyagként is kiváló elemzések (a www.madach.hu oldalon a „Kiadványaink” vagy a „Tanulmányok, monográfiák” menüpont alatt).

■ Színpadi megközelítések

A rendezések többnyire a Tragédia látványos és filozofikus megközelítése között döntenek: az első esetben a történelmi színek látványos megjelenítése, a másodikban a gondolati küzdelmek láttatása a cél. Major Tamás legendás rendezése az első utat járta, Vámos László mindkét megközelítéssel színpadra állt, Szinetár „farmeres Tragédiája” pedig a kettő ötvözetével próbálkozott, miközben meghonosította az előadás korához való kapcsolódás hagyományát: az ő emberpárja a beatnemzedék magyar fiataljainak pozíciójából szembesült a lét nagy alapkérdéseivel.

„A mű múlt századvégi előadásaiiban Ádámot hosszserelmes szerepkörben játszották, Évát tragikaként, Lucifert pedig intrikusként. Hevesi Sándor század eleji rendezésében a szerepek jelentős módosuláson mentek át. Lucifert a cselekmény mozgatójává emelte, a tömegjeleneteket pedig az egyéniség és a nép viszonyában értelmezte. Az 1920-as években felerősödött a Tragédia vallásos, misztérium jellegű értelmezése. (...) A következő szerepköri módosulást Németh Antal rendezései jelentették, aki a filmes lehetőségek hatására Ádám szerepében realiztikusabb ízlést teremtett a színpadon (Somlay Artúr, Uray Tivadar). Szakítani akart a hosszserelmes–heroína–intrikus szereposztással. Éva a nőies eszmény (Tőkés Anna, Lukács Margit), Lucifer (Csontos Gyula) pedig a cinikussá válik ekkor. (...) Változást a ’70-es, ’80-as években tapasztalunk. Ádám ekkor a mindig újrakezdő figura, a mindenkori fiatalság jelképe.” **(Békési Eszter: Játék ötven évig. A tragédia három főszerepének szegedi alakításairól a korabeli sajtó tükrében;** <http://madach.hu/old/tanulmanyok/mk11v.madachszimp>.)

■ Az ember tragédiájának oktatása

Földesdy Gabriella: Az ember tragédiája tanításának problémái a magyar középiskolai oktatásban

„Fontos-e a Tragédia annyira, hogy tanításának problémáival foglalkozzunk? Igen, fontos. Miért? Kevés lenne azt válaszolni, hogy szeretjük, megszoktuk, kiváló irodalmi alkotásnak tartjuk, már-már hungaricumnak, amelyet szívesen helyezünk el világirodalmi előzményei között egyenrangú alkotásként. Fontosnak tartjuk, mert mindenkor aktuális, olvasása – és színpadi újrendezései is – továbbgondolkodásra késztetnek, a benne feltett kérdésekre ma is keressük a választ, stb. A 17 éves gyerekek miért fontos? Szerintem azért, mert ez az első olyan irodalmi mű tanulmányai során, amelynek kapcsán történelmi távlatban tudja elhelyezni az eddig megismert vagy még meg nem ismert eseményeket, mert a mű 15 részes terjedelme némi rendszerezésre készteti – csak így tud eligazodni benne –, itt találkozunk először azzal, hogy egy irodalmi alkotás szervesen kapcsolható a filozófiához, hogy kérdéseket tesz fel és válaszokat sugall, hogy több rétege van és több oldalról közelíthető. A Tragédia alkalmat adhat a már e korban kialakult fogalmi gondolkodás elmélyítésére, lehetősége van követni a drámai szöveget színpadi alkotásként, felmerülhet egy mű többféle olvasata. Mindezekre és még sok más képesség fejlesztésére is alkalmas a Tragédia, ha tanár és diák egymásra talál, ha egyik részről megtörténik az érdeklődés felkeltése, másik részről a természetes kíváncsiság, tudás iránti vágy jelentkezik, ami egy 17 éves gyerektől – normális fejlődés mellett – elvárható.”

(<http://madach.hu/old/tanulmanyok/mk48xiii.madachszimp>.)